

Sztárai Mihály különös mártíromsága – a *Cranmerus Tamás* című Foxius-parafrázis tükrében

Vajon miért érezte magát „nyomorult ember”-nek az 1550-es évek végén Sztárai Mihály, a 16. század talán legsikeresebb magyar reformátora?¹ Összetűzésbe keveredett és meghasonlott híveivel – azzal a százhusz protestáns egyházzal, amelyet ő maga alapított „a kereszt igéje”-nek hirdetésével?² Vagy lelkesztársai részéről érték őt érzékeny támadások? Önmagával került szembe, önvádak gyötörték valamely elhamarkodott tettéért, melyet keserűen megbánt? Elcsüggedt, lélekben megrendült és öszszerozzant? Csorba esett püspöki méltóságán, amelyre oly nagyon büszke volt? Vagy annyit történt, hogy elsodorta őt a reformáció vihara, melyet egykor maga kavart, és később hasztalan próbált lecsillapítani?³

Ezek a kérdések többször felvetődtek már, de – pontos és egyértelmű történeti adatok hiányában – az a konszenzus alakult ki, hogy csakis Sztárai irodalmi műveinek helyes értelmezése révén kerülhetünk közelebb az igazsághoz. Ezúttal egy eddig kevés figyelemre méltatott verses história, a Thomas Cranmer canterburyi érsek mártírhalálát elbeszélő Sztárai-költemény kapcsán igyekszem újra feltenni – és, amennyire ez lehetséges, meg is válaszolni – a fenti kérdéseket.

Az 1560-ban írt históriás ének térben roppant távoli, ám időben annál közelebbi, mondhatni aktuális eseményt beszél el: „História Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királyné asszony által szörnyű halált szenvedett” – így szól az ének argumentuma.⁴ „Cranmerus Tamást”, az angol reformáció egyik legendás úttörőjét, az anglikán egyház első főpapját 1556. március 21-én égették meg Oxfordban, a Tudor (Vé-

¹ Lásd a *Historia de vita beati Athanasii Alexandriae episcopi fidelissimi* című ének kolofonját: „Tolna városában az Duna mentében, / Az ezeröttszázban és az ötvenhétben / Egy nyomorult ember ezt írta versekben”. *Régi Magyar Költők Tára, Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály művei. 154?–1560, XVI/5*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1886, 209 (1566–1568. sor).

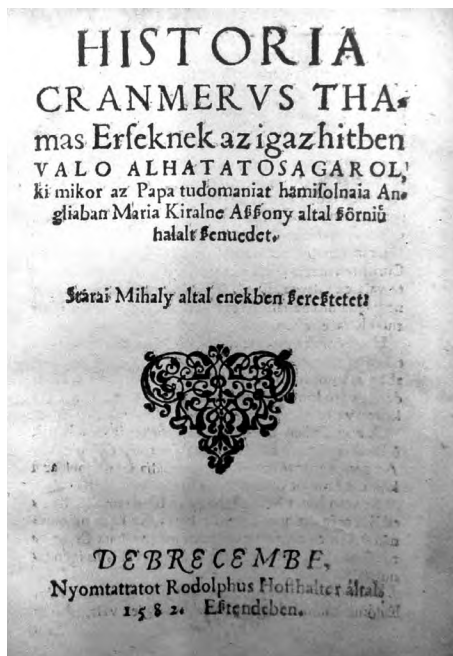
² A 120 egyház alapítására vonatkozó nevezetes adat Sztárai Mihály Tolnai Miklós ráckevei jegyzőhöz intézett leveléből való (1551. június 20.). A levél történeti kontextusát részletesen elemzi: KEVEHÁZI László, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”. *Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Bp., Luther, 2005 (Testes Veritas), 88–105.

³ Ezeket a kérdéseket – részben Szilády Áron nyomán – Esze Tamás vetette fel mindmáig alapvető jelentőségű Sztárai-dolgozatában, rámutatva arra is, hogy a válaszok talán a reformátor-író verseiben rejlenek. Esze Tamás főként az Athanasius-história elemzésére koncentrált: ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, Könyv és Könyvtár, 1973, 106–125.

⁴ RMKT, XVI/5, 241–262. – Az 1582-ben, Rudolphus Hoffhalternél kiadott debreceni nyomtatvány (RMNy 512) unikum példányát a londoni British Libraryban őrzik (General Reference Collection C.38.e.14.) Az OSZK fotómásolatát használtam.

res) Mária katolikus királynő nevéhez fűződő kegyetlen protestánsüldözések során.⁵

Sztárai Mihály méltatói, életrajzírói rendre elcsodálkoztak azon, hogy miként juthattak el ilyen hamar, szűk három év alatt a messzi szigetország hírei a török hódoltság eldugott zugába, Laskóra.⁶ A nemzetközi reformáció rendkívül hatékony propagandájának, valamint Sztárai gazdag európai kapcsolatrendszerének ismeretében a reakció gyorsasága természetesnek mondható.⁷ Akkor is magától értetődő ez a naprakészség, ha tekintetbe vesszük, hogy a Sztárai forrásául szolgáló „nagy könyv” – John Foxe latin nyelvű protestáns mártírológiája (*Rerum in Ecclesia gestarum [...] commentarii*) – épp hogy csak egy évvel a magyar históriás ének keletkezése előtt jelent meg Bázelen.⁸ Azért sem meglepő, hogy Foxius műve rekordsebességgel megérkezett a török hódoltságba, mert ez a vidék nagyon fontos protestáns missziós területnek számított.⁹ A reformáció mozgékony kommunikációs rendszerében éppen a keresztény mártírológia tematikájába tartozó könyvek közlekedtek a leggyorsabban.¹⁰ Több más, hasonló jellegű holland és francia mű mellett John Foxe szóban forgó grandiózus alkotása alakította ki az ek-

Sztárai Mihály históriájának
1582. évi kiadása

⁵ Életéről és művéről a legjobb és legteljesebb monográfia: Diarmaid MacCULLOCH, *Thomas Cranmer. A Life*, New Haven (CT) – London, Yale University Press, 1996.

⁶ RMKT, XVI/5, 366; HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félévszázad irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 69–70; KEVEHÁZI, „A kereszt ígését hirdetni kezdtem”, i. m., 272–273.

⁷ Elegendő itt Sztárai padovai tanulására, Francesco Contarinihoz címzett, Perényi Ferenc kiszabadulásáról szóló *Historiájára* (1543), valamint Melanchthonhoz, Bullingerhez, Matthias Flaciushoz fűződő kapcsolataira utalni: SZTÁRAI Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, kiad. TÉGLÁSY Imre, Bp., Szépirodalmi, 1985 (Magyar Ritkaságok); KEVEHÁZI, „A kereszt ígését hirdetni kezdtem”, i. m., passim.

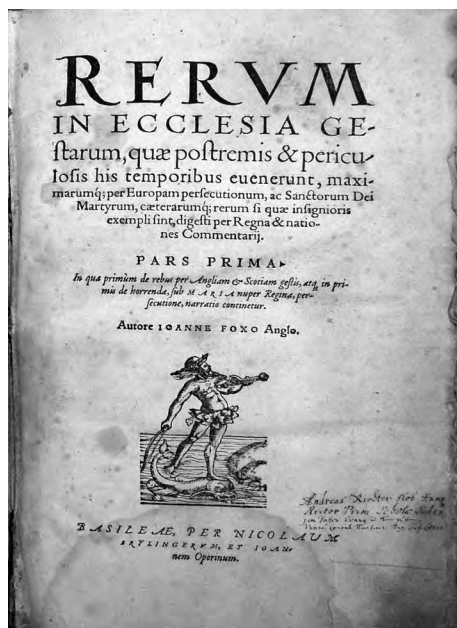
⁸ Johannes FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum, quae postremis et periculosissimis his temporibus evenerunt commentarii*, Basileae, per Nicolaum Brylingerum et Ioannem Oporinum, 1559. – Sztárai Cranmerus-históriájának forrását (amelyet Szilády Áron még nem ismert) ERDŐS Károly azonosította: *Sztárai Mihály Cranmerus Tamásról szóló históriás énekének forrása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1914, 215–219. Keveházi László figyelmét elkerülte Erdős Károly közleménye.

⁹ Vö. SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és reformáció, 23), 72–78.

¹⁰ Brad. S. GREGORY, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Cambridge (MA) – London, Harvard University Press, 2001 (Harvard Historical Studies, 134), 142–145.

kortájt megszilárduló protestáns identitás alapformáit azáltal, hogy a mártirológia klasszikusait (például Caesareai Euszebiosz *Egyháztörténetét*) a reformáció szellemében aktualizálta.¹¹ A mártír hitvallók hagyományos középkori kultuszáról példájuk követésére, az ereklyékről az *exemplumra* helyeződött át a hangsúly. A megújult hit erejét az Európa-szerte fel-fellobbanó máglyák tüze táplálta. A máglya egyre inkább protestáns jelképpé vált: a végső megpróbáltatás előtt álló közösség és Isten kapcsolatát szimbolizálta. A részleteikben különböző, de mindig a „hitben való állhatatosság” alapsémájára épülő mártírtörténeteknek óriási argumentatív ereje volt. Nem véletlen, hogy az angol Biblia és a Thomas Cranmer által kiadott anglikán imakönyv (*The Book of Common Prayer*) mellett Foxe számtalan kiadást megért műve, a *Mártírok könyve* volt az az írásmű, amely végképp protestáns országgá tette Angliát.¹² „Isten kegyelméből ma olyan gyertyát gyújtunk Angliában, hogy bizvást többé ki nem oltja senki” – mondta a hagyomány szerint Hugh Latimer, Cranmer oxfordi mártírtársa, mielőtt megégették.¹³

A mártíromságból fakadó protestáns érzület – amit a kései hagyomány eredeti, angol sajtáságnak vélt – a legjelentősebb külföldi szellemi központokba kirajzó szám-

Johannes Foxius, *Rerum in Ecclesia gestarum, quae postremis & periculosis his temporibus euenerunt...*, Basileae, Per Nicolaum Brylingerum et Ioannem Oporinum, 1559.

¹¹ John FOXE *Acts and Monuments of the English Martyrs* című klasszikus művének a British Academy John Foxe Project-jének keretén belül, a sheffieldi egyetem gondozásában létrejött, online genetikus kiadását használtam: *Foxe's Book of Martyrs Variorum Edition Online (version 1.1 – Summer 2006)*: <http://www.hrionline.ac.uk/johnfoxe/> – Ez a kiadás nem dolgozza fel az angol nyelvű könyv közvetlen előzményének tekinthető baseli latin kiadást, Sztárai históriás énekének forrását. Az online kiadás 2004-ig terjedő Foxe-bibliográfiát is tartalmaz. Vö. Mark GREENGRASS, Joy LLOYD, Sue SMITH, *Twenty-First-Century-Foxe: The Online Variorum Edition on Foxe's Actes and Monuments = John Foxe at Home and Abroad*, ed. by David LOADES, London, Ashgate, 2004, 257–270.

¹² John N. KING, *Foxe's Book of Martyrs and Early Modern Print Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 2.

¹³ „Bee of good comfort M. Ridley, and plaie the manne: we shall this daie light suche a candle by Gods grace in Englande, as (I trust) shall neuer be put out.” A legendás mondat, melynek történeti hitelessége erősen vitatható, csak a *Book of Martyrs* 1570-es kiadásában olvasható. Magyar fordítása Godfrey TURTON mély gondolatosságú életrajzi regényéből való: *Canterbury érseke*, ford. SZEPESSY Tibor, Bp., Európa, 1970, 394.

űztek körében, a kontinensen öltött irodalmi formát. Maga Foxe 1569-ig a baseli Oporin-nyomda alkalmazottja volt. A száműzetésben keletkezett művek csak akkor kerültek át a szigetországba, és csak akkor szólaltak meg angolul, amikor Tudor Mária meghalt (1558), és az emigránsok (köztük John Foxe) hazatérhettek.¹⁴ Sztáraival szólva: „Az átkozott Mária világból kimúlt vala, / Ő kegyetlen szolgálai és püspéki, doktori / Mind megholtanak vala”.¹⁵ Az angol és a magyar reformáció alapvető szellemi táplálékát tehát ugyanazok a nagy német és svájci kiadók szolgáltatták. Így állhatott elő az a furcsának tűnő helyzet, hogy a bázeli latin Foxius magyar recepciója – Sztárai költeménye – három évvel megelőzte az angolt: a *Mártírok könyvének* első angol kiadása csak 1563-ban jelent meg Londonban.

Nem az a kérdés tehát, hogy mi módon jutott el John Foxe mártírológiája Sztárai Mihályhoz, hanem az, hogy miként dolgozta fel és hogyan értelmezte azt. A sokok mártírhistoriából miért éppen a canterburyi érsek szomorú esetét tartotta érdemesnek arra, hogy magyar versekbe szedje? Nyilvánvaló, hogy nemcsak a történet legáltalánosabb alapelemei – a hit elmélyülése, megvallása és megpecsételése – és nem is csupán a levonható épületes tanulság – a hívek elszántságának megerősítése – sarkallta Sztárait Foxius feldolgozására. Az elvont erkölcsi tanítás lehetőségén túl Cranmerus Tamás életének és halálának apróbb részletei is alkalmasnak bizonyultak arra, hogy sajátos, csakis a magyar olvasóknak szóló üzenetet hordozzanak.

A szóban forgó históriás ének szerzésekor Sztárainak már hosszú és elmélyült tapasztalatai voltak a figuratív történetmondás allegorizáló módszereiben. Tizennégy évvel korábban, 1546-ban versbe szedte a Makkabeus mártírok apokrif bibliai históriáját, Eleazár zsidó papnak és hét ifjú hitvallónak anyjukkal együtt elszenvedett mártírhalálát IV. Antiokhosz szeleukida uralkodó zsidóüldözéseinek idején.¹⁶ A keresztény szentekként tisztelt Szent Makkabeusok történetét minden vértanúság mintaképeként tartja számon a hagiográfia.¹⁷ A Makkabeus-históriát még akkor írta Sztárai, amikor a reformációt támogató nagyúr, Perényi Péter udvari papja volt. Nagyon valószínű, hogy a vértanúk állhatatosságának példázatával az I. Ferdinánd börtönében sínylődő urának kívánt vigasztalást nyújtani, ily módon a Makkabeusok szenvedései a protestáns főur megpróbáltatásait jelképezték.¹⁸ A bibliai történetek – köztük a Makkabeusok mártírümről szóló elbeszélés – allegorikus értelmezésének módszerét akár éppen Perényi Pétertől is átve-

¹⁴ Az angol mártírológia kontinentális gyökereiről lásd GREGORY, *Salvation at Stake*, i. m., 169; John S. WADE, *Thanksgiving from Germany in 1559. An Analysis of the Content, Sources and Style of John Foxe's Germaniae ad Angliam Gratulatio = John Foxe at Home and Abroad*, i. m., 157–222; Anne OVERELL, *Italian Reform and English Reformations, c.1535–c.1585*, Aldershot, Ashgate, 2008, 186–187.

¹⁵ RMKT, XVI/5, 262 (626–628. sor).

¹⁶ SZTÁRAI Mihály, *Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben* (1546) = *Régi Magyar Költők Tára, 1527–1546*, XVI/2, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880, 317. skk.

¹⁷ Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei* = Á. P., „Az idő ósága”. *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 165–185.

¹⁸ Sztárai és a Perényiek kapcsolatáról lásd KEVEHÁZI, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”, i. m., 26–89.

hette Sztárai. A főúr maga is megverselte a Szent Makkabeusok halálát bécsújhelyi rab-ságában szerkesztett verses bibliai konkordanciájában.¹⁹ Az ó- és újszövetségi történetek egymásra vetítését és mindezeknek a jelenre és a jövőre való alkalmazását pedig közvetlenül Philipp Melanchthontól tanulhatta Perényi Péter, akivel bensőséges levelezésben áll. A protestáns bibliaértelmezés allegorizáló módszerét Melanchthon a világtörténelem értelmezésének kulcsává tette.²⁰ Az angol mártírológus, John Foxe, és a magyar énekszerző, Sztárai egyaránt a történetmagyarázat melanchthoni kulcsát használták.

Sztárai Mihály éneke pontosan követi Foxe Cranmer-életrajzát. A kutatás már száz éve megállapította, hogy az egész költeményt szinte szóról-szóra végig lehet kísérni a latin szövegben.²¹ Személyes hangú kiszólások vagy a kor magyar viszonyaira utaló megjegyzések – egy Mátyás király idejét említő fordulaton kívül²² – nincsenek a versben. Bőven akadnak viszont olyan kifejezések és retorikai fogások – túlzások, elhallgatások és példázatok –, amelyek a forrásműben is olvashatók ugyan, Sztárai szövegében mégis felerősödnek és különös hangsúlyt kapnak. Ezek közül most az identitás- és szerepválalás gesztusértékű megnyilatkozásait fogom megvizsgálni.

Többen felfigyeltek már az Erasmust dicsőítő strófára:²³ „Azonközben Erasmus szép könveket ír vala, / Kinek ő deákása nagy csodálatos vala”. Azt is észre kell azonban vennünk, hogy Sztárai nemcsak nagy humanistaként, hanem egyúttal a reformáció előfutáraként tartotta számon a rotterdami mestert: „Papokat, barátokat, az gyenge apácákat / Nagyon gyomlálja vala, / Kinek az új könyveit jámbor Cranmerus Tamás / Igen olvasa vala.” Az Erasmust magasztaló versszak tehát mindenképp egybetartozik a következő, Luther érdemeit méltató strófával: „Ezután Luther Márton hogy az Isten támasztá, / Ki által szent igéjét nyilván prédikáltatá, / Az pápa tudományát véle megcsúfoltatá, / Sokkal megutáltatá: / Cranmerus Tamás akkor harminc esztendő vala, / És igen tanul vala.”²⁴ Sztárai tehát a reformáció kialakulásának Erasmustól Lutherig ívelő folyamatában értelmezte Cranmer tanulmányait és reformátori fejlődését. Ez ebben a formában Foxiusnál nem található meg.²⁵ A magyar versszerzőnek tudnia kellett, hogy

¹⁹ Karsten FALKENAU, *Die „Concordantz Alt und News Testaments” von 1550. Ein Hauptwerk biblischer Typologie des 16. Jahrhunderts illustriert von Augustin Hirschvogel*, Regensburg, Schnell & Steiner, 1999; magyarul: *Az Ó- és Újtestamentum párhuzamos helyei Perényi Pétertől...*, ford. VAJDA Endre = SZTÁRAI, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, 51–101; vö. *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század* (kiállítás a Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27.), szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, a szerkesztők munkatársa Ács Pál, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, I, 165–167 (V-15 tétel).

²⁰ Robin Bruce BARNES, *Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford (CA), Stanford University Press, 1988, 100–140.

²¹ ERDŐS, *Sztárai Mihály, i. m.*, 216.

²² Cranmer születésének dátumát Mátyás király uralkodásának idejéhez kötötte Sztárai: *Ezernégyszáz nyolcvanban és kilenc esztendőben, / Mátyás királ éltében*. RMKT, XVI/5, 241 (17–18. sor).

²³ HORVÁTH, *A reformáció jegyében*, 70; ESZE, *Sztárai Gyulán*, 124; KEVEHÁZI, „*A kereszt igéjét hirdetni kezdtem*”, *i. m.*, 271.

²⁴ RMKT, XVI/5, 242 (25–36. sor).

²⁵ John Foxe Jacques Lefèvre d'Étaples („Fabri”) és Erasmus műveinek tanulmányozásával jellemzi Cranmer humanista fejlődési szakaszát. Luther könyveinek Cranmerre gyakorolt hatását főként abban látja, hogy

a canterburyi érsek csak pályája bizonyos szakaszán volt lutheránus, később azonban túllépett a lutheri teológián. Tudvalevő, hogy Cranmer az Angliába özönlő olasz és német menekültek, különösképpen Pietro Martire Vermigli (Petrus Martyr) hatására helvét irányba fordult, és nagy hatású vitaműveiben kétségbe vonta Krisztus valódi és testi jelenlétét az úrvacsorában.²⁶ Minderről Sztárai is pontosan értesült, hiszen az előtte fekvő „nagy könyvben” egyértelműen le van írva, hogy Cranmer és Petrus Martyr szorosán együttműködtek az úrvacsora körüli dogmatikai reformok kidolgozásában.²⁷ Foxe mártírológiájából egyértelműen kiviláglik, hogy Cranmernek később, Anglia rekatolizációjakor nemcsak lutheránus, hanem zwingliánus elvei miatt is bűnhődnie kellett.²⁸ A canterburyi érsek Stephen Gardiner winchesteri püspökkel folytatott nagy vitáját csak addig követi Sztárai, ameddig az a lutheri alapelvek – a szentek tisztelete, a mise, a papok házassága, a gyónás és a két szín alatt való áldozás – körül folyt. A disputa leglényegesebb szakaszáról, amely az úrvacsora kérdéseit érintette, a magyar história következetesen hallgat, miként arról is, hogy a Cranmer által végbevitt anglikán egyházreform lutheri és kálvini elemekből egyaránt építkezett.²⁹ Nyilvánvalóan azért van ez így, mert Sztárai Mihály egész életében elszántan és következetesen kitarott Luther eredeti tanításai mellett, orthodox lutheranizmusából soha, semmilyen körülmények közt sem engedett egy jottányit sem.³⁰ Cranmerus Tamásból lutheránus mártírt faragott, ami inkább Sztárai írói szándékainak felelt meg, mint a történeti valóságnak.

ezek megismerésekor Cranmer egész lényével a teológia felé fordult, és „mindkét oldal” (tehát a katolikus és a protestáns fél) álláspontja felől igyekezett megérteni a vitatott hitkérdéseket. FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 709.

²⁶ Charlotte METHUEN, *Oxford. Reading Scripture in the University*; Maurice BOUTIN, *Ex Parte Videntium: Hermeneutics of the Eucharist*; Peter OPITZ, *Eucharistic Theology = A Companion to Peter Martyr Vermigli*, ed. by Torrance KIRBY, Emidio CAMPI, Frank A. JAMES III, Leiden, Brill, 2009, 71–94, 195–208, 387–400; Marvin ANDERSON, *Rhetoric and Reality: Peter Martyr and the English Reformation*, *The Sixteenth Century Journal*, 1988, 451–469.

²⁷ FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 714. – VI. Edward uralkodása alatt (1547–1553) Cranmer eucharisztikus teológiája fokozatosan radikalizálódott. Petrus Martyr és a többi olasz emigráns reformer hatására Cranmer a megreformált *Imakönyv* (*The Book of Common Prayer*, 1549; 1552) szövegében is érvényesítette a Krisztus valódi és testi jelenlétét elutasító tanokat. Ezeket a nézeteket védelte az úrvacsorai traktátusában is: Thomas CRANMER, *A Defence of the True Catholike Doctrine of the Sacrament of the Body and Bloud [...]*, London, Reynold Wolfe, 1550. Vö. Diarmaid MACCULLOCH, *The Myth of the English Reformation*, *The Journal of British Studies*, 1991, 1–19.

²⁸ FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 717. – Emidio CAMPI, *Law and Order. Vermigli and the Reform of Ecclesiastical Laws in England = Peter Martyr Vermigli and the European Reformations: Semper Reformanda*, ed. by Frank A. JAMES III, Leiden, Brill, 2004, 267–290.

²⁹ Foxius latin mártírológiája kitér a két angol főpap közti vita úrvacsorai vonatkozásaira, és megemlíti Cranmer Gardiner ellen e tárgyban írt könyvét (Thomas CRANMER, *An answere unto a crafty cavillation by S. Gardiner*, London, Reynolde Wolfé, 1551): FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 711, 716. – Cranmer és Gardiner vitájáról lásd ANDERSON, *Rhetoric and Reality*, i. m.; OVERELL, *Italian Reform and English Reformations*, i. m.; Judith H. ANDERSON, *Language and History in the Reformation: Cranmer, Gardiner, and the Words of Institution*, *Renaissance Quarterly*, 2001, 20–51.

³⁰ RMKT, XVI/5, 318–322; ESZE, *Sztárai Gyulán*, 109. skk.; KEVEHÁZI, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”, i. m., 131–135.

Az elhallgatás retorikájával ellentétés, hiperbolikus szövegépítkezés figyelhető meg a história hősének megnevezésében. Sztárai oly sokszor, oly monoton egyhangúsággal ismételteti az „Érsek” szót, hogy ez semmiképp sem tekinthető pusztán az öt szótagú név – Cranmerus Tamás – két szótagos kiváltásának, helyettesítésének. A magyar vers szövege nyilvánvalóan súlyos jelentőséget tulajdonít annak, hogy Thomas Cranmer az anglikán nemzeti egyház első számú főpapaként halt mártírhálált. John Foxe sem mulasztja el soha nyomatékositani a vértanú püspök magas egyházi rangját: Tamás, Isten kegyelméből Canterbury érseke, egész Anglia prímása és metropolitája – így hangzik hivatalos titulusa.³¹ Mindazt, amit Cranmer gondolt, írt vagy cselekedett, főpapként tette, és ez a rang – viselőjének „eretnek” személyétől és nézeteitől függetlenül – Rómától Londonig mindenütt szent megbecsülést élvezett. Csakis ebben az érseki minőségében tudta Cranmer érvényesíteni VIII. Henrik (Foxius hasonlatából kiindulva Sztárainál: „Herkules királ”)³² válását és Boleyn Annával kötött új házasságát, csak érseki felhatalmazás birtokában tudta felszámolni „az pápának hatalmát Angliában”.³³ Foxe mártirológiájának alapkonceptiójában Cranmer érseki rangjának még sincsen kardinális jelentősége. A *Mártírok könyvében* a vértanúk pereit és nyilvános kivégzésüket az utolsó ítélet végső megváltását előlegezik. Az „utolsó napok szentjei” között pedig nincs rangbéli különbség.³⁴

Sztárai nem sok jelentőséget tulajdonított a mártirológia ezen apokaliptikai vonatkozásának. Őt Cranmer történetében a parabolikus értelmezés lehetősége vonzotta,³⁵ ezért hangsúlyozta az angol mártír érseki rangját. Számos jel mutat arra, hogy Cranmerus Tamás alakjában önmagát jelenítette meg. Sztárai püspöksége régi, máig megoldatlan problémája mind az evangélikus, mind a református egyháztörténetnek. A lutheránusok úgy vélik, hogy Sztárai 1553–1558-ig egy óriási, fél ország-

Gerlach Flicke: Thomas Cranmer
(London, National Portrait Gallery)

Ismeretlen festő: John Foxe
(London, National Portrait Gallery)

³¹ „Thomas Archebysshop of Canturburye, primate of all Englande and metropolitane” – „D. Thomas Cranmerus Archiepiscopus Cantuariensis, Primas totius Angliae et Metropolitanus”.

³² FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum, i. m.*, 710; RMKT, XVI/5, 242 (43. sor).

³³ RMKT, XVI/5, 246 (152. sor).

³⁴ RICHARD BAUCKHAM, *Tudor Apocalypse. Sixteenth Century Apocalypticism, Millenarianism, and the English Reformation. From John Bale to John Foxe and Thomas Brightman*, Appleford, Sutton Courtenay Press, 1978.

³⁵ Elsőként SZILÁDY Áron vetette föl az ötletet, hogy Cranmerus Tamás históriáját allegorizáló hajlammal választotta ki feldolgozandó tárggyul Sztárai: RMKT, XVI/5, 323.

nyi, hódoltsági és Habsburg-uralom alatti püspökség élén állt, melynek központja Tolna mezőváros volt.³⁶ A reformátusok viszont úgy vélik, hogy a magyar protestáns egyházszervezet ekkor még ki sem alakult, Sztárai legfeljebb csak „képzelt püspök” volt, a hatalmas kiterjedésű baranyai egyházkerület első püspökét a helvét irányt valló Szege-di Kis Istvánban kell látnunk.³⁷

Sztárainak önmagát Cranmerus Tamással azonosító gesztusa ha el nem is dönti ezt a vitát, de erőteljesen igazolja a lutheránus álláspontot: a vers szerzője igenis püspöknek, sőt, a „pápista” főpappal egyenrangú „igaz keresztyén” primásnak, „az igaz papságnak tiköre”-nek, egy protestáns nemzeti egyház fejének tekintette magát. Az már egészen más lapra tartozik, hogy mikor, kitől és milyen sérelmek érték őt, és ezek a megrázó kódtatások hogyan alakították „baranyai püspökségének” sorsát.³⁸ Nem lehet kétséges, hogy Cranmerus Tamás szomorú történetébe a saját megpróbáltatásainak a históriáját is beleírta.

Leginkább Cranmer életútjának utolsó, tragédiába illő szakasza foglalkoztatta Sztárait. Valóban ez volt Foxe mártírológiájának egyik leghíresebb, leghatásosabb része. Bosszú és kiszolgáltatottság, ármánykodás és jóhiszeműség, hitszegés és hit, gyengeség és erő drámai küzdelmében, borzalmas megpróbáltatások után a hős elpusztul ugyan, de utolsó pillanataiban mégis sikerül úrrá lennie legfőbb ellenségén: saját kétségbeesésén.³⁹ Ez a drámai jelenetsor alkotja a Sztárai-költemény gerincét, a história többi – ezt megelőző vagy ezt követő eseményeinek alárendelt szerepük van csupán.

A rövid életű, „igaz keresztyén” – tehát protestáns – Edomandus király (VI. Edward) halála után trónviszály dúlt Angliában, a „pártolás”-ban a reformáció ellenfelei kerekedtek felül. Edward ugyanis – azért, hogy megakadályozza katolikus Mária (egyéb-ként jogos) trónutódlását – halálos ágyán unokatestvérét, a protestáns Johannát (Lady Jane Grey-t) jelölte ki utódjául.⁴⁰ A nagy műveltségű ifjú hölgy csak kilenc napig uralkodott, a katolikus ellenpárt győzött, Mária került a trónra, és Lady Jane-t párthíveivel együtt kivégezték. Az új kormányzat erőszakos úton számolta fel a reformáció eredményeit. Nem sok idő múlva megkezdődtek a protestáns főpapok elleni perek. Cranmert

³⁶ BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*, Bp., Akadémiai, 1978 (Humanizmus és reformáció, 7), 79.

³⁷ A legszélsőségesebb református álláspontot ebben a tárgyban ZOVÁNYI Jenő képviselte: *Sztárai Mihály és társai mint képzelt püspökök*, *Protestáns Szemle*, 1932, 647–649. Ugyanezt a nézetet vallotta Kathona Géza is, sommásan leszögezve, hogy „Sztárai episcopus tiszte sem egyéb, mint esperesség [...] Az 1554. évi laskói zsinaton egybegyűlt lelkészek ez alkalommal megszervezték a baranyai szuperintendenciát, melynek első püspökévé a meglelt korú Szege-di Kis Istvánt választották”. KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és reformáció, 4), 220.

³⁸ Sztárai baranyai püspökségének bonyolult kérdését – anélkül, hogy megnyugtató választ talált volna rá – kimerítően tárgyalta ESZE, *Sztárai Gyulán, i. m.*, 111. skk.

³⁹ Ismeretes, hogy John FOXE latin nyelvű drámát is szerzett: *Christus triumphans. Comoedia apocalyptica*, London, 1551. Lásd még John R. KNOTT, *John Foxe and the Joy of Suffering*, *The Sixteenth Century Journal*, 1996, 721–734.

⁴⁰ ERIC IVES, *Lady Jane Grey. A Tudor Mystery*, Malden (MA) – Oxford – Chichester, Wiley-Blackwell, 2009.

csellel kényszerítették arra, hogy nyíltan szembeszálljon Máriával: „Hamis hírt ű reá támasztának”, azt terjesztették, hogy megtért Rómához, és misét mondott. A hír nyílt cáfolata elég alapot szolgáltatott ahhoz, hogy az érseket elfogják. Hazaáruulásért halálra ítélték. Rövidesen más reformátor püspökökkel együtt Oxfordba szállították, ahol egyházi perbe fogták, és halálra ítélték őket mint eretnekeket. Cranmernek irgalmatlan lelki kínzásokat kellett kiállnia. „Az nagy erős tömlecben két esztendeig tarták, / És minden időben nagy sokszor megkísérték, / Hogyha valamiképpen véle ezt tehetnének, / Hogy visszatéríthetnék, / Mindazáltal azután más okkal megöletnék, / És dolgok jobban esnék” – írja Sztárai.⁴¹ Mária királynő, aki sohasem bocsátotta meg Cranmernek azt, hogy anyját elválasztotta apjától, VIII. Henriktől, mindenképp meg akarta törni az érseket, nem akarta megengedni, hogy hitében megnyugodva haljon meg, előbb ki akarta csikarni belőle protestáns meggyőződésének megtagadását. Tudjuk, hogy milyen aljas módszereket alkalmazott a kormányzat: Cranmernek az oxfordi börtön tetejéről végig kellett néznie reformátor társainak máglyahalálát.⁴² Ezután enyhítettek évekig tartó, szigorú elzártságán, a Christ Church dékánjának házába vitték, ahol kellemes értelmiségi környezetben még labdázni is engedték. Ekkor környékezték meg őt az uralkodónó bérencei, kegyelmet ígérve neki a visszavonó nyilatkozatért cserébe.

Sztárai lélektani hitelességgel beszél el a terror megrázó folyamatát, melynek során az érseket teljesen megtörték. Egymás után adta ki „tagadó leveleit”, a *recantatio*kat, melyekben végül is mindent aláírt, amit kívántak tőle.⁴³ Már csak az utolsó ceremónia, hitének nyilvános megtagadása volt hátra. Cranmer ekkor megsejtette, hogy csúful becsapták. Utolsó bűnbánati imáját, melyet az Egyetemi Templom pulpitusáról könnyek közt mondott el, váratlan fordulattal kínzó ellen fordította, és így szólt: „Énekem egy nagy vétkem vagyok, majd megjelentem, / Kiért az én jobb kezem tűzben megbüntetem”⁴⁴ – vagyis eltökélte, hogy a *recantatio*t aláíró kezét fogja először a tűzbe tartani és el-

Thomas Cranmer mártírhálálának ábrázolása Johannes Foxius mártirológiájának 1559-es, bázeli kiadásában

⁴¹ RMKT, XVI/5, 251 (295–299. sor).

⁴² KING, *Foxe's Book of Martyrs and Early Modern Print Culture*, i. m., 208.

⁴³ FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 717–718; vö. *All the submyssyons, and recantations of Thomas Cranmer*, London, In aedibus Iohannis Cawodi Typographi Regiae Maiestatis, 1556.

⁴⁴ RMKT, XVI/5, 259 (535–536. sor).

égetni. Ezután megtagadta a pápát mint Krisztus ellenségét és Antikrisztust, annak valamennyi hamisságával együtt. Bátran lépett a máglyára. Mindenki láthatta „nagy vén szakállát”, mely legbenső meggyőződéséről tanúskodott: a reformátorok szokásához híven, a múlttal szakító „igaz” hit jeleként hosszúra eresztette. Kezét a lángba nyújtotta.

Miért azonosult Cranmerus Tamás mártíromságával Sztárai Mihály a török hódoltságban, ahol protestánsüldözéssel egyáltalán nem kellett szembenéznie, és ahol alig voltak már katolikusok? Csakis azért, mert a hitét gyarló módon megtagadó, majd tettét megbánó anglikán püspök végzetét valamiképpen a saját sorsához hasonlóan érezte. Valakik csúnyán rászedhették, és akik ezt tették, semmiképp sem lehettek katolikusok. Valószínű, hogy – súlyos lelki nyomás alatt – aláírását adta egy lelkiismerete ellen való paktumhoz.⁴⁵ „Ismét keze írását az alá kéri vala, / Hogy annak mását venné, arra is intik vala, / Az Érsek mindezeket megcselekedte vala, / mert ő jól tudja vala, / hogyha ezt nem míelné, tehát az község előtt / Szabadon nem szólhatna” – írja Cranmerről.⁴⁶

Bizonyosan tudjuk, hogy a vers szerzőjének a Cranmerus-história keletkezését megelőző években meggyűlt a baja a Tolnában–Baranyában is rohamosan terjedő helvét irányzattal.⁴⁷ A kérdés csupán az, hogy mikor, mi módon kapott lánggra a vizsály parazsa. Az evangélikus álláspont szerint egészen 1558-ig a legbarátiabb viszonyban élt egymás mellett a két ágazat, csak ekkor következett be köztük a törés, ekkor kezdték kétségbe vonni Sztárai „igaz püspökségét”, aki emiatt kényszerült elhagyni Tolnát.⁴⁸ A református egyháztörténet szerint viszont már korábban, 1554-ben megmutatkoztak az ellentétek, éppen akkor, amikor Sztárai saját kezűleg pappá avatta, „ordinálta” Szegedi Kis Istvánt, a helvét reformáció későbbi apostolát, és elfogadta azt a zsinati döntést, amely egész Baranya főszuperintendensévé nyilvánította Szegedit. A reformátusok szerint ezzel az aktussal alakult meg a baranyai püspökség. Az evangélikusok szerint ekkor még Sztárai volt a püspök, és az is maradt még sokáig.⁴⁹ Négy év itt nagy időnek számít. Nyilvánvaló, hogy mindkét felekezet egyháztör-

⁴⁵ Sztárai jó érzékkel tapintott rá arra, hogy a *Mártírok könyve* határozottan elítélő álláspontot foglalt el a kor protestáns értelmiségét erősen megosztó vallási színlelés (nikodémizmus) kérdésében. GREGORY, *Salvation at Stake*, i. m., 154–162; OVERELL, *Italian Reform and English Reformations*, i. m., passim. Vö. Ács Pál, *A hallgatás művészete. Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2010, 11–32. – Horváth János pontos meglátása volt, hogy Sztárai *Cranmerus Tamása* a nikodémizmus tárgykörébe tartozik: HORVÁTH, *A reformáció jegyében*, i. m., 217.

⁴⁶ RMKT, XVI/5, 254 (397–402. sor).

⁴⁷ ESZE, *Sztárai Gyulán*, i. m., 121–123.

⁴⁸ KEVEHÁZI, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtém”, i. m., 134.

⁴⁹ A zavart a Skaricza Máté *Stephani Szegedini vita* (Basel, 1585) című művében olvasható homályos és némiképp ellentmondásos kijelentések okozzák. Eszerint a laskói zsinaton, ahol Sztárai ordinálta Szegedi Kis Istvánt, egyúttal „mindeneknek szavazatával [...] egész Baranya főszuperintendensének” választották Szegedit, miközben Sztárai továbbra is „a maga Baranyájának püspöke volt”. KATHONA, *Fejezetek a török hódoltságkori reformáció történetéből*, i. m., 97, 124–125. Annyit feltétlenül meg kell állapítani, hogy a probléma kulcsa az ordináció. Három-négy személyről (köztük Szegediről) tudjuk pontosan,

ténete a másik kárára igyekszik előbbre, illetve hátra tolni a helvét reformáció kezdeteit a hódoltságban. Sztárai püspökségének kérdése mindkét oldalon többé-kevésbé tabunak számít, és ez érthető is: senkinek sem áll érdekében túlhangsúlyozni a két felekezet közti régi viszálykodást. Sokkal érdekesebb ennél, hogy maga Sztárai sem gondolta úgy, hogy nyíltan vállalhatná a konfliktust, ehelyett az allegorikus beszédet választotta.⁵⁰ Ez az oka annak, hogy Sztárainak a helvét reformációval való összeütközése hosszú időre ki is esett a magyar egyháztörténeti hagyományból.

A Cranmerus-história ebben a kérdésben a református álláspontot látszik igazolni. Sztárai becsapott, bukott, „nyomorult” embernek, hivatalából eltávolított püspöknek látta magát 1560-ban. Ekkor már olyan indulat dúlt benne protestáns ellenfeleivel szemben, hogy nem volt rest a „pokolbéli ördöggel rakott” Véres Máriához hasonlítani őket. Egyszersmind saját magát is vádolta: legszívesebben tűzbe tette volna a kezét, amellyel aláírta – mit is? – Ezt egyelőre sajnos nem tudjuk. A Cranmerus Tamásról szóló példázat mégis erősen valószínűvé teszi, hogy kézjegyével látott el egy olyan dokumentumot, amelynek tartalmával nem értett egyet. Amikor ezt megtette, akkor még nyilvánvalóan úgy látta, hogy ezzel a gesztussal megmentheti magát és az ügyet, amelyet szolgált. Az 1560-as „nyomorult esztendőben”⁵¹ viszont – amikor a helvét irány már országszerte túlsúlyba került – úgy érezte, hogy a saját halálos ítéletét írta alá.

hogy Sztárai ordinálta őket, s erre csakis a püspöki funkció ad magyarázatot, függetlenül attól, hogy melyik felekezet mikortól számítja a maga egyházszervezetét. (Csepregi Zoltán szóbeli közlése.)

⁵⁰ „Nincs sehol semmi nyoma, hogy Sztárai és Szegedi zsinaton vagy más nyilvános alkalommal megvitták volna a közöttük levő teológiai vagy liturgiai véleménykülönbséget” – írja Esze Tamás, egyszersmind nyomatékosan figyelmeztet azokra a félreérthetetlen jelzésekre, amelyek Sztárai históriás énekeiben éppenséggel efféle összeütközésekre utalnak. ESZE, *Sztárai Gyulán, i. m.*, 121.

⁵¹ A Cranmerus Tamás-história kolofónjának szavai: „Tanulságul az Laskón ezt beírták versekben, / Ezer ötszáz hatvanban az nyomorult esztendőben, / Hogy minden hű keresztyén tekintszen az tükerben”. RMKT, XVI/5, 262 (637–639. sor).

PÁL ÁCS

*Thomas Cranmer's Martyrdom As a Parable: Mihály Sztárai's Hungarian Verse
Adaptation of John Foxe's Martyrology (1560)*

Why did Mihály Sztárai (Drávasztára?, ca. 1510–Pápa, 1575), one of the most successful Hungarian reformers of the 16th century call himself a “miserable man” at the end of the 1550s? Did he come into conflict and break with his followers – with the one hundred and twenty Protestant churches he had himself founded? Was he unfairly attacked by his fellow pastors? Was he at variance with himself or did he blame himself for some hasty deed he had bitterly regretted? Was his dignity as a bishop – of which he had been so proud – damaged? Or was he simply swept away by the tempest of Reformation that he himself had created and then tried in vain to appease?

The present paper attempts to answer the above questions with the help of a Hungarian historical song hitherto mostly neglected, Sztárai's poem about the martyrdom of Thomas Cranmer, the Archbishop of Canterbury. The verse-chronicle written in 1560 describes an event that is extremely far geographically but all the more close in time, actually current, as it were: ‘Story of archbishop Thomas Cranmer's faithfulness in the true faith, who was condemned to an awful death in England by Queen Mary for having denied the knowledge of the Pope’ – reads the argumentum of the poem. Cranmer, one of the legendary pioneers of English Reformation, the first senior bishop of the Church of England, was burned in Oxford on 21 March 1556, during the cruel prosecution of Protestants by order of the Catholic queen, Mary Tudor.

Sztárai's source – John Foxe's Protestant martyrology written in Latin (*Rerum in Ecclesia gestarum... commentarii*) –, had been published in Basel a year before the Hungarian verse-chronicle was written. Thus, the question is not how John Foxe's martyrology found its way to Mihály Sztárai, rather how he adapted and interpreted it. Why did Sztárai feel a martyr, similar to Cranmer? It is obvious that the basic elements of the story could not in themselves urge Sztárai to adapt Foxe's. Beyond the possibility of an abstract moral lesson, the minute details of Cranmer's life and death also proved apt to convey a peculiar message, specifically addressing Hungarian readers. By the time Sztárai wrote the verse-chronicle in question, he had accumulated profound experience in the allegorising methods of figurative storytelling. Sztárai's poem on Cranmer is an allegory. The historical verse narrative is not about the conflict of the Catholics and the Protestants but the controversy between the Lutheran and the Reformed denominations in Hungary. The Cranmerus-chronicle seems to confirm that in 1560, the Lutheran Sztárai saw himself as a deceived, failed, “miserable” man, as a “Protestant” bishop who had been removed from his office by his Reformed fellows.